

İSLAM HUKUK METODOLOJİSİNDE FIKHÎ BİR İCTİHAD YÖNTEMİ OLARAK TE'VİL¹

TA'WIL AS AN İJTİHAD METHOD IN ISLAMIC LAW

Abdülbaki DENİZ

Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr., Sırnak University Faculty of Theology

E-posta: abdentr@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-2345-6789

DOI: 10.47425/sirtilahiyat.792384

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 09.09.2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12.04.2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık 2020

Atf / Citation: Deniz, Abdülbaki. İslam Hukuk Metodolojisinde Fikhî Bir İctihad Yöntemi Olarak Te'vil. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/2 (Aralık/2020), s. 637-664

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siirtilahiyat> mail: sifdergisi@gmail.com

¹ Bu makale Abdülbaki Deniz'in "Fıkıh Usulünde Te'vil ve Fikhî Uygulamaları (Dicle Üniversitesi, 2018)" isimli doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Öz

Genel olarak İslâm düşüncesinin oluşum süreçlerinde etkili olan yöntemlerinden biri te'vildir. Dilde yaşanan anlam kayması kapsamında terim anlam kazanan ve fıkıh usulü içerisinde ictihâdın bir yöntemi olarak değerlendirilen te'vilin furû' fıkının şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı hususunda şüphe yoktur. Bu yönüyle te'vil hem klasik hem de onların özeti mahiyetindeki muasır usul eserlerinde yer bulmuştur. Dolayısıyla umûmün tahsisi, mutlakın takyidi, emrin vücûb yahut nedbe, nehyin tahrim yahut kerahete delâleti ve lafzın hakikat yahut mecaz yönü gibi fikhî istinbâta etkin olan hususlar aynı zamanda te'vile de zemin oluşturmaktadır. Ayrıca me'âni harflerinin delâlet boyutları ile te'aruz durumunda nasların te'lifi de te'vil kapsamında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda umûm-husûs, nakil-iştirâk ve izmâr-nakil gibi lafız-manâ ilişkisine dayalı hususlar arasındaki te'arüzü gidermek için değişik te'lif yöntemlerinden söz edilebilir. Çalışmamızda te'vil, bir ictihâd yöntemi olarak ele alınmış, usul ve fıkıh eserlerinde yer bulan somut fikhî uygulama örnekleri üzerinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler:

İslam Hukuku, Delâlet, Usulu'l-fıkh, Te'vil, Furû'u'l-fıkh, İctihâd.

Abstract

Ta'wil is one of the most influential methods in the formation processes of Islamic thought in general. In the context of semantic changes and shifts of meaning in languages, ta'wil has gained an important place and is considered as a rational method of ijtiâd within the fiqh method and it also has an important role in shaping the furû'u'l-fıkh. In this respect ta'wil has been included in both classical and contemporary style works that are summary of them. Therefore, the allocation of the âm (general) word, the taqyid of the absolute word and the understanding of the word in a metaphorical sense and of its true meaning and to be sufficient to express the aim or the need for admiration, the establishment of a new matter in the judiciary or emphasizing the previous meaning that are effective in fiqh reference, applying the order in the sentence with taraduf or tebâyün direction form the basis for the ijtiâd of ta'vil. In addition to these, the meaning of the letters rich meaning dimensions, it is evaluated reconciliation of nas within the scope of ta'wil. In this context, there are different methods of scholars to resolve the apparent theorem among the issues based on the liaison-meaning relationship, such as general-private, cem'-nesih, joint-metaphor, allocation-izmar and izmar-transfer. In this study, ta'wil is considered as a rational ijtiâd method and is evaluated on concrete fiqh practice examples found in the works of fiqh.

Keywords:

Islamic Law, Proof, Usulu'l-fıkh, Ta'wil, Furû'u'l-fıkh, Ijtihad.

Giriş

İslam fıkhnının teşekkül sürecinden itibaren âlimler, nasların anlaşılması ve güncel sorunlara çözüm sağlamaları bağlamında “fıkıh, beyan, ictihâd, tefsir, re’y ve irfân” gibi kavramların yanında “te’vil” kavramına da yer vermişlerdir. “Asıl manâya dönmek, âkıbet, haber verilen bir hususun vuku’u yahut emredilen bir şeyin tenfizî”² gibi sözlük anlamlarıyla te’vil, farklı ilimlerde ihtisaslaşma olgusundan sonra ıstılâhî bir anlam kazanmış, kelâm, tefsir ve fıkıh usulü gibi disiplinlerde farklı açılardan değerlendirilmiştir. Fıkıh usulü geleneğinde te’vilden “zâhir lafzın bir karine yahut delil sebebiyle taşıdığı manâlardan birine döndürülmesi” kastedilmektedir. Usulcüler, ifadenin zâhiri ve ilk akla gelen anlamı kelimada asıl olduğundan, lafzı muhtemel olduğu başka bir manâya sarf etmeyi akli/lugavî veya şer’î bir delile bağlamışlardır.³

Başka bir anlayışa göre Kur’an’ın zâhir ve bâtın olmak üzere iki ayrı anlam boyutu vardır. Zâhiri boyut akıl ve duyuşsal alanın ötesine geçmektedir. Bâtini boyutu ise Kur’an’da “râsihûn” olarak ifade edilen ilmin de-

² Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekerriyya İbn Fâris, “e-v-l” mad., *Mu’cemu mekâyisi’l-lüğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1979), 1/159-160; Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1300), 1/171; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi’l-Kur’an*, thk. M. Seyyid Kilânî (Kahire: 1961), 30; Muhammed b. Abdurrezzak el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. thk. Abdüsettar Ahmed Ferec (Küveyt: et-Türâsü’l-Arabî, 1965), 28/33; Seyyid Muhammed Amim el-İhsân el-Bereketî, *et-Ta’rifâtü’l-fıkbiyye* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 50.

³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *el-Hudûd fi’l-usûl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1999), 146; Ebû’l-Velid el-Bâcî, *İhkâmü’l-fusûl fi abkâmi’l-usûl* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1949), 172; Ebû’l-Velid el-Bâcî, *el-Hudûd fi’l-usûl*, thk. Nezihammâd (Beyrut: Müessesetü’l-Mer’ânî, 1973), 48; Ebû’l-Me’âlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burbân fi usûli’l-fıkb*, thk. Abdulazim Mahmud ed-Dîb (Kâhire: Dârü’l-Vefa, 2012), 1/300; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız (Medine: 1413), 1/387; Seyfuddîn Ali b. Ebî Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli’l-abkâm* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi, 1981), 2/ 44-45; Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatu’n-nâzir ve cünnetü’l-münâzir*, nşr. Seyfuddîn el-Kâtib (Beyrut: Dârü’l-Kitâb, 1981), 157; Ebû Ali eş-Şâfi, *Usûlü’s-Şâfi* (Beyrut: Dârü’l-Kitap, 1982), 39; Fahrü’l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Kenzü’l-vüsûl ilâ ma’rifeti’l-usûl* (Dersâadet, 1890), 1/68; Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî, *Fevâtihü’r-rahamût şerhu müsellemi’s-sübüt fi usûli’l-fıkb*, neşr. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 1/317; Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlûs-Serahsî* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 1/127.

rinliklerine vâkıf kimseleri⁴ ilgilendirmektedir. İrfân ehli Kur'an'ın zâhirini anlama çabasına "tefsir", Allah'ın asıl maksadını içeren bâtinî anlama çabasına da "te'vil" demişlerdir.⁵ Bu açıdan fıkıh ilmi, Allah'ın asıl maksadını araştırma çabasına dayandığından nasların bâtinî yönüyle daha ilgili olduğu söylenebilir. Zira sınırlı naslar karşısında sınırsız hayat hadiseleri söz konusudur.

Te'vilin teklifi hükümler ve fikhî meselelerin temellendirilmesinde akli bir ictihâd yöntemi olma özelliğine sahip olduğu görülmektedir. Usul âlimleri istismâra açık yapısından dolayı te'vilin şartlarını, alan ve kapsamını belli birtakım ilkelere bağlama ihtiyacı hissetmişlerdir. Ayrıca ilgili şartları hâiz te'vili yakın veya sahih, diğerlerini uzak, bâtil veya fasit olarak değerlendirmişlerdir.

Müslüman ilim erbabı ehliyet, ihlâs ve takva sâikiyle güncel birçok meseleyi te'vil vasıtasıyla İslam'ın gözettiği genel maslahatlar ve teşri' hikmeti çerçevesinde çözümlene imkânına sahiptirler. Zira te'vil İslam kültür havzasında yoğrulmuş, mutlak yorum yahut tefsir anlamını aşan Kur'an'a özgü bir kavramdır. Dolayısıyla te'vil faaliyetini gerçekleştirecek olanların da havâss ehlinden olmalarına dikkat çekilmiştir. Kur'an'da te'vil ilmine vâkıf kılan Hz. Yusuf'un ictibâya mazhar olması ve te'vildeki isabeti⁶ bunun en bâriz örneğidir. Aynı şekilde Allah'ın özel inâyeti ile olayların perde arkasındaki sırları ortaya koyan kulun eylemleri⁷ de bu kapsamdadır. Söz konusu örneklerde açıkça görüldüğü gibi teorik ve pratik olarak te'vil, ihlas ve irfânla temayüz etmiş seçkin kulların hareket alanında olup doğrudan peygamberlik/vahiyle ilişkili olduğu gibi Allah'ın inâyeti ile temayüz etmiş âlimlerle de ilintili olarak kullanılmıştır. Ümmetin maslahatı çerçevesinde Şâri'in naslarla hedeflediği hususları ortaya çıkarmaya yönelik faaliyet olarak değerlendirilebilecek te'vil kavramı usul âlimlerinin ilgisiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu kapsamda naslarda âmm olarak gelen bazı lafızların tahsis edildiği, mutlak olarak vârit olan bir lafzın başka bir nasla mukayyed

⁴ Al-i İmrân, 3/7; Nisa, 4/162.

⁵ M. Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 367.

⁶ Yusuf, 12/6, 21, 100, 101.

⁷ Kehf, 18/ 78, 79, 83.

hâle geldiği, kelâmda hakikat asıl iken bazen mecaz yönünün kastedildiği, emir normal şartlarda vücûb, nehiy ise tahrim gerektirirken yerine göre söz konusu anlamların dışında kullanıldıkları görülmektedir. Naslarda yer bulunan me'ânî hafiflerinin birçok manâya muhtemel olması sebebiyle bunlardan hangisinin kastedildiğinin bilinmesi ile naklî ve aklî deliller arasında gözüken te'âruzu gidermek de nasların anlaşılması açısından önemlidir. Te'vil olarak değerlendirilen bu tür durumlara dâir birçok uygulama örneği söz konusudur. Neticede lafzın literal boyutunu aşan te'vilin, modern hayatın beraberinde getirdiği fikhî sorunların çözümlenmesinde bir çıkış kapısı olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Bu çalışmada te'vil, klasik ve onlardan mühlhem muasır usul eserlerinde bir icthad yöntemi olarak ele alınmış ve neticede terettüp eden bazı fikhî hükümlere yer verilmiştir. Meselenin daha iyi anlaşılması için kronolojik olarak cumhur ve Hanefî usulcileri kapsayan klasik usulcülerin kaynaklarına yer verilmiş bilahare muâsır kaynaklara yer verilmiştir. Ayrıca te'vil ile Batı menşe'li hermenötik kavramını mukayese eden bazı aydınların görüşlerine temas edilmiştir. Bunların yanında te'vil kaynaklı fikhî uygulama örnekleri üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Örneklerde, Hanefiler karşısında Şâfiî mezhebinin daha bariz gözükmesi, Şâfiîlerin birçok husustaki öncülüğü ile cumhur kapsamında değerlendirilen diğer mezheplerin onlara yakın durmasından kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda usulcülerin nasları anlama ve te'vil etme yöntemleri aktarılmış, te'vilin fikhî usulünde bir icthad yöntemi olarak kullanıldığını ve günümüzde de kullanılabileceği hususuna vurgu yapılmıştır.

Te'vil, günümüzde -yeri geldiğinde atıfta bulunduğumuz gibi- değişik çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalardan bir kısmı münhasıran kelâm bir kısmı tefsirle yahut diğer disiplinlerle ilişkilidir. Şüphesiz te'vil fikhî bir icthad yöntemi olarak bazı çalışmalara konu olmakla birlikte te'vil kapsamında ele alınan yahut ele alınması gereken konuların bir bütün olarak ve sistemli bir tarzda değerlendirildiğini söylemek güçtür. Dolayısıyla akademik çalışmalara katkı sağlayacağını umarak fikhî bir icthad yöntemi olarak te'vili ilişkili olduğu konuları da kapsayacak bir sistem içinde irdeleme ihtiyacı hâsıl olmuştur.

1. Klasik Usul Eserlerinde Te'vil

1.1. Cumhur Usulcülerin Eserlerinde Te'vil

Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (v. 204) *er-Risâle*'de "hâssa ilmi" olarak değerlendirildiği te'vil, beyân, ictihâd, kıyas, istihsân, ilim, âmm, hâs, nas, zâhir ve bâtın gibi lafızların delâleti ile nassın anlaşılmasına yardımcı olan diğer kavramlara değinmiştir. Ayrıca *el-Ümm* ve *Cimâ'u'l-ilm*'de; emir ve nehiy lafızlarını şer'î, lugavî ve vaz'î açılardan değerlendirerek uygun manâlara sarf etmek suretiyle şer'î ahkâmın oluşumuna katkıda bulunmuş, bazı kavramları da hakikî yahut mecâzî açıdan ele almıştır. *İhtilâfu'l-badis*'te naslar arasında görünürde bulunan teâruzu te'vil etmenin gereğine vurgu yapmış ve naslardan hüküm istinbât ederken metinde geçen lafızların Arap dilindeki anlam boyutlarına büyük bir değer atfetmiştir. Bir ictihâd yöntemi olarak te'vile kapı aralayan ilk usulcü olarak değerlendirilen Şâfiî'ye⁸ göre ilim ve irfânda temayüz etmiş âlimler, muhtelif manâlara muhtemel haber-i vâhit ile âyetleri, sünnet, icmâ veya kıyastan delil getirerek te'vil edebilirler.⁹ Dolayısıyla Şâfiî'nin bir içtihat yöntemi olarak te'vil kapsamında "âmm lafzı tahsis, mutlak lafzı takyit, müphem ve mücmel gibi kapalı lafızları beyan" gibi konuları vurguladığı ve te'vil deliline büyük önem atfettiği anlaşılmaktadır.

Mervezî (v. 294) *İhtilâfu'l-ulemâ*'da fakihlerin naslara dâir te'vil örneklerine genişçe yer vermiştir.¹⁰ Ebû'l-Huseyn el-Basrî (v. 436) *el-Mu'temed'te* genel olarak te'vile konu olan emir, nehiy, umûm, husûs, tahsis, hakikat-mecaz, mücmel, mübeyyen, müevvel gibi lafızların delâleti ile ilgili hususları açıklamaktadır.¹¹ Naslarda geçen emir ve yasakların zâhirleriyle amel etmenin gereğine vurgu yapan İbn Hazm (v. 456) emrin zâhirinin vücûb, nehyin de tahrîm gerektirdiğini, nas ve icmâdan bir delil olma-

⁸ Bedruddîn Muhammed b. Bahâdir *ez-Zerkeşi, el-Babru'l-muhit fi usûli'l-fikh*. neşr. Abdülkadir Abdullah el-Ânî (Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1992), 3/443.

⁹ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (İstanbul: Kültür Yayınları, 1986), 1/ 509, 458, 560; A.mlf., *Cimâ'u'l-ilm* (Dârü'l-Âsâr, 2002), 21, 57.

¹⁰ Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *İhtilâfu'l-ulemâ*, thk. Seyyid Suphî es-Sâmîrî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406), 202; Mervezî, *Tâ'zîmu kadri's-salât*, thk. Abdurrahman b. Abdilcebbâr el-Fireyvâî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406), 1/ 584, 624.

¹¹ Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403), 1/ 220-285, 2/ 7-306, 307-402, 3/5-223.

dan söz konusu zâhirleri başka manâlara te'vil etmenin bâtil olduğunu savunmaktadır.¹² İbn Abdilberr'e (v. 463) göre te'vil ilim ehlinin şîârı olup hadis ehli de ihtiyaç durumunda te'vile başvurur.¹³ Cüveynî (v. 478) *el-Burbân*'da me'ânî harflerinin anlam boyutları, emir ve nehyin delâleti, mutlak-mukayyed, umûm-husûs, tahsis, nas, zâhir ve mücmel, müteşâbih, muhkem ve mefhûm gibi konular yanında te'vili özel bir bâbda değerlendirme ihtiyacı hissetmiştir. Ayrıca ona göre te'vil fikh usulünün en faydalı konusu olup¹⁴ mücmel lafızlar ancak delile dayalı te'vil ile anlam kazanırken mücmel olmayan lafızlar da "te'vile açık olan zâhir" ile "te'vile açık olmayan nassa" ayrılmaktadır.¹⁵ Cüveynî, zâhir lafzın te'vili kapsamında "hakikî manâdan mecaza yönelmeyi, mutlâk emrin nedbe hamledilmesini, mutlak nehyin tahrinden başka bir manâya sarf edilmesini, mutlak şer'î nefyin "kemâlin nefyi" olarak anlaşılmasını, mutlakın mukayyede hamledilmesini ve umûmun tahsisini" örneklerle açıklamaktadır. Cüveynî, zuhûrun fiil ve isimlerde olduğu gibi harflerde de söz konusu olduğunu belirterek *إلى* harfinin "gâye" manâsında zâhir, "toplama (cem'î)" manâsında ise müevvel olduğunu ifade etmektedir. Ona göre mefhûm, zâhir konumunda ise te'vile açık hâle geldiği gibi eşit naslar arasındaki tercihler de te'vildir.¹⁶ Gazzâlî (v. 505) *el-Müstasfâ* ile *el-Menhûl*'da Hanefilerin te'vil neticesinde vardıkları fikhî uygulama örneklerini sorgulamakta ve değişik te'villere konu olan lafızları on sekiz madde hâlinde değerlendirmektedir.¹⁷ Te'vili "zâhir lafzın bir delil ile muhtemel olduğu manâlardan birine hamledilmesi" olarak değerlendiren ve bu kapsamda umûmun tahsisi, emrin vücûb, nehyin de tahrin dışında bir manâya hamledilmesini örnek gösteren İbn Akîl'e (v. 513) göre Allah'ın Kitâbı'ndaki zâhirler arasında te'ruz hâli mümkündür. Bu durumda hükme delâleti sarîh olan hâs lafza öncelik verilmesi gerekmektedir.¹⁸

¹² Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1403), 3/ 2.

¹³ Ebû Amr b. Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm* (Cidde: 1998), 2/870.

¹⁴ Cüveynî, *el-Burbân*, 1/86-113, 115-241, 241-382, 424.

¹⁵ Cüveynî, *el-Burbân*, 1/ 300.

¹⁶ Cüveynî, *el-Burbân*, 1/171, 193, 210, 217-218, 243, 245, 251-252, 279, 300.

¹⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heytu (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 1/241-291; *el-Müstasfâ*, 1/84-185, 185-342.

¹⁸ Ebû'l-Vefâ Muhammed b. Akîl, *Kitâbu'l-Cedel 'alâ tarikâti'l-fukahâ* (Zâhir: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 20, 35.

İbnü'l-Arabî (v. 543) *el-Mabsûl*'de nefiy sığasının delâletinin mücmel, âmm yahut zâhir olduğu hususundaki ihtilâf, zânî (zinâkâr) ve sârik (hırsız) lafızlarında olduğu gibi müştak bir isme ta'alluk eden hükmün illetini de beyan edip etmediği, birden fazla manâya muhtemel lafızlar ile bu lafızların hakikat, mecaz veya kinaye yönü gibi konuların te'vil kapsamında değerlendirildiğini ifade etmektedir.¹⁹ İbnü'l-'Arabî, te'vil kapsamında değerlendirilen ve Gazzâlî'nin temas ettiği on sekiz maddeye bey'ü'l-garar,²⁰ musarrât hadisi²¹ ve Müslümanın zimmî ile harbî karşılığında öldürülmesi meselelerini ilave ederek sayıyı yirmi bire çıkarmaktadır.²² İbn Rüşd'e (v. 595) göre aslında bütün bu işlemler lafzın hakikatten mecaza sarfedilmesi olduğundan te'vil, bir bakıma lafzın mecaz yönünün kastedilmesinden ibarettir.²³ İhtilâf sebeplerini düzenli bir şekilde ele alan ve söz konusu ihtilaf noktalarını te'vili gerektiren hususlar kapsamında değerlendiren Batalyevsî (v. 561) *Kitâbu't-Tenbih*'de; "lafzın müşterek olması, umûm ve husûsu, hakikat ve mecaz içermesi, nassın ifrâd ve terkîbi, müctehidin ictihâd ve kıyastaki gücü ile Arap diline hâkimiyeti" gibi hususları sıralamaktadır. Ayrıca te'vil delilinin gereğini vurgulamakta ve değişik te'vil örneklerini teazzur (sorunlu), sıhhat ve butlân ile nitelendirmektedir.²⁴ Âmidî (v. 631) te'vili gerektiren ihtilaf noktalarını sekiz madde hâlinde değerlendirirken²⁵ Karâfî (v. 684) lafzın "bekâ-nesih, şer'î-aklı ve örfî-lügavî" manâlarından ilkinde delâletinin

¹⁹ Kâdî Muhammed b. Abdullah Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Mabsûl fi usûli'l-fıkh*, thk. Hüseyin Ali el-Yedri, Said Fude (Ammân: Dârü'l-Beyârik, 1420), 34-37.

²⁰ Akdin haksız kazanca yol açacak ölçüde kapalılık taşımasını ifade eden fıkıh terimidir. Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Garar", (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/366-371.

²¹ Sütü bir müddet sağılmayıp memesi dolgun görüldüğünden verimli gibi gözüken, sonradan öyle olmadığı anlaşılan deve ve koyun gibi hayvanlarla (musarrât) ilgili müşterinin ayıp muhayyerliği hakkının bulunup bulunmadığı hususunda yapılan tartışmalardır. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mârezi, *İzâbu'l-mabsûl min burhâni'l-usûl*, thk. Ammâr et-Tâlibî (Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 402; İbrahim Tüfekçi, "Tânevi'nin İ'lâûs-Sünen İsimli Eserindeki Fıkıh Metodu (Musarrât Hadisi Örneği)", MÜİFD, 43 (2012/2), 129-166.

²² İbnü'l-Arabî, *el-Mabsûl*, 1/86-104.

²³ Ebû'l-Velid Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî, *ed-Darûri fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), 121-123.

²⁴ Ebû Muhammed el-Batalyevsî, *Kitâbu't-Tenbih ala'l-esbâbi'l-leti evcebe'l-ihtilâfe beyne'l-Müslimin*, thk. Ahmed Hasan Kuheyl-Hamza Abdullah (Dârü'l-Meziyye, 1406/1986), 9, 15, 67, 72, 77.

²⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, 3: 55.

asıl, diğerlerine delâletinin ise fer' (tâli, ikincil) olduğunu, ilke olarak lafzın öncelikle asla göre anlaşılması gerektiğini beyan ederek sayıyı on bire çıkarmaktadır.²⁶ Burada lafızdan ilkin anlaşılman manânın zâhir olduğu talî anlamın ise te'vil kapsamına girdiğine işaret edilmektedir.

Te'vili gerektiren ihtilâf sebepleri kapsamında on altı madde zikreden İbn Cüzey (v. 741) râcih ve mercûh manâların teâruzunu durumunda asıl olan zâhir ve râcih anlamın öncelenmesi olduğunu ifade etmektedir. Bu kapsamda “hakikatin mecaza, umûmun husûsa, ifrâdın iştirâke, istiklâlin izmâr ve takdire, ıtlâkın takyide, ta'sîlin ziyâdeye, tertibin takdim ve te'hire, te'sisin te'kide, bekânın neshe, şer'inin akli olana ve örfinin de lügavî olana öncelenmesi gerektiğini” beyân etmektedir.²⁷ Söz konusu on altı maddeyi birbirlerini gerektirici ikişerli gruplara ayırıp daha anlaşılır tarzda değerlendiren Tilimsânî (v. 771) mütekellimin ve fukahâ metodunu birleştirerek kaleme aldığı *Miftâhu'l-vusûl*'da vaz' açısından delâletin zâhir olmasının sekiz sebebini; “mecaz karşısındaki **hakikat**, iştirâk karşısındaki **infirâd**, terâdüf karşısındaki **tebâyün**, izmâr karşısındaki **istiklâl**, te'kid karşısındaki **te'sis**, takdim ve te'hir karşısındaki **tertip**, husûs karşısındaki **umûm** ve takyid karşısındaki **ıtlâk**” olarak açıklamaktadır.²⁸ Bu durumda kelâmın mecaz, müşterek, izmâr, terâdüf, te'kit, takdim/te'hir, tahsis ve takyit yönü te'vilin ana zeminini oluşturmaktadır.²⁹ Bu açıdan fıkıh usulünde te'ville ilgili malumatın sistemleştirilmesinde Tilimsânî'nin çabasının takdire şayan olduğunu söylemek durumundayız. Nitekim onun görüşleri genel olarak cumhurun görüşü olarak istikrar kazanmıştır.

²⁶ Ebû'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. İdris, *Şerhu tenkibi'l-fusûl* (Matbaatu'l-Hayriyye, 1306), 112.

²⁷ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelâmbî el-Gırnâtî el-Mâlikî, *Takribu'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 202; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelâmbî el-Gırnâtî el-Mâlikî, *et-Teshîl fî 'ulûmi't-tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/13.

²⁸ Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî el-Mâlikî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû'i 'alâ'l-usûl*, thk. Abdulvehhâb Abdullatif (Kahire: Mektebetü'r-Reşâd, ts.), 67; Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Usûlu'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1410), 1/24-26.

²⁹ Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl*, 68-78.

1.2. Hanefî Usulcülerin Eserlerinde Te'vil

Kerhî'ye (v. 340) göre mezhep anlayışına aykırılık teşkil eden naslar te'vil vasıtasıyla te'lif edilebilir.³⁰ Kerhî'nin, mezhebin genel anlayışını zâhir olarak addettiği ve te'vili söz konusu zâhiri temellendirmek için bir uzlaştırma yöntemi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Cessâs (v. 370) *Kitâbu'l-Fusûl*'ü bâblara ayırarak nas, umûm ve husûs, tahsis, umûmun haber-i vâhid ve kıyasla tahsisi, me'ânî harfleri, müteşâbih, mücmel, müfesser, beyan ve çeşitleri, emir ve nehyin delâleti, teâruz, kıyas ve istihsân gibi³¹ te'vile konu olan yahut te'vilin delili niteliğindeki hususlara işaret etmektedir. Debûsî (v. 430) *Takvîmu'l-edille'de* te'vil bağlamında mutlak emir ile mutlak nehyin delâleti, âmm lafızlar, umûmun tahsisi, açıklık ve kapalılık durumuna göre zâhir, nas, müfesser, muhkem, hafî, müşkil, mücmel, müşterek ve müteşâbih lafızlar, teâruz, akli deliller ve hüccet değeri gibi birçok usul konusunu açıklamaktadır. Ayrıca şer'î nasların te'viline vâkıf âlimleri övmektedir.³² Pezdevî (v. 482) *Kenzü'l-vusûl*'da diğer Hanefî usulcülerini gibi nazm vecihleri kapsamında lafızları hâs, âmm, müşterek ve müevvel; beyân vecihleri kapsamında lafızları zâhir, nas, müfesser ve muhkem ile bunların karşılığı olarak hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih olarak değerlendirmektedir. Söz konusu nazmın kullanımı kapsamında ise lafızları hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye; maksat ve manâlara ulaşma kapsamında ise ibareyle, işaretle, delâlet ve iktiza ile istidlâl olarak taksim etmektedir. Emir ve nehy konularını ise hâs kapsamında değerlendirmektedir.³³ Serahsî (v. 483) *Temhîdül-fusûl'a* mükellefleri doğrudan etkileyen emir ve nehy kavramlarıyla başlamıştır. Me'ânî harfleri, zâhir naslarla sabit olan hükümler, nas, mücmel, müevvel, hafî, müşkil ve müfesser gibi lafızların manâya delâlet yolları, umûm lafızları, tahsis ve tahsisten sonraki âmm lafzın durumu, beyan ve tercih gibi

³⁰ Ubeydullah b. Hüseyin b. Dellâl el-Kerhî, *Kitâbu usûli'l-Kerhî* (Mısır: el-Matbaati'l-Edebiyye, ts.). Ayrıca Bkz. Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Te'sîsün-nazar* (Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi), Trc. Ferhat Koca (Ankara Okulu, 2009), 268.

³¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşmî, Kuveyt: 1985), 1/40, 49, 63, 83, 99, 142, 155, 245, 359, 373, 381.

³² Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001).

³³ Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, 1/100-206, 2/34-203.

konuları örneklerle izâh etmektedir.³⁴ Söz konusu hususların doğrudan yahut dolaylı olarak te'ville ilişkili oldukları açıktır. Lâmişî (v. 5. Asır) *Usûlü'l-fıkh*'ta şer'î isimlerde kıyasın câri olup olmadığı tartışmasında kefen hırsız (نَباش) ile hırsız (سارق) mukayese ederek ortak ve ayrıldıkları noktalara temas etmektedir.³⁵ Kelimelerin anlam boyutları ve kapsamının tespitinin te'vilin çok önemli bir yönü olduğu hususunda şüphe yoktur. Abdulazîz el-Buhârî (v. 730) ile Nizâmuddîn el-Ensârî (v. 1225) de hâsın delâletinin kat'iyeti ve ihtimâl barındırması durumunda te'vili, mutlakın mukayyede hamledilme şartları, âmm ile hâsın te'âruzu durumunda te'vilinin gereği gibi birçok hususa açıklık getirmektedirler.³⁶

Bir içtihat yöntemi olarak te'vile vurgu yapan Hanefî usulcülerin te'vilin tanımında cumhurla bazı konularda ayrıştıkları, sonraki dönemlerde onlarla yakın bir noktaya geldikleri anlaşılmaktadır. Zira ilk dönem Hanefî usulcülerinin te'vili, “müşterek lafızların manâlarından birinin tercih edilmesi” ile sınırlı tuttıkları görülmektedir. Ebû Ali eş-Şâşî'nin (v. 325) “müşterekin bazı manâları zann-ı gâliple tercih edildikten sonra lafız müevvele döner”³⁷ şeklindeki ifadesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Hanefî usulcülerden Pezdevî, Serahsî, Neseфі (v. 710), İbn Melek (v. 801), el-İzmirî (v. 1102) ve Leknevî'nin (v. 1848) de bu görüşte oldukları görülmektedir.³⁸ Müteahhirun Hanefî usulcülerinin bir kısmının ise te'vil ve müevvelin tanımında müşterek ifadesine yer vermemeye başladıkları ve cumhurun tanımına yaklaştıkları görülmektedir. Cürçânî (v. 816) te'vili “lafzı zâhir anlamından muhtemel başka bir manâya sarf etmek” şeklinde tanımlamakta ve muhtemel manânın Kitap ve sünnete uygunluğuna vurgu yapmaktadır.³⁹ Emir Padişah (v. 987) ise “İlâhî murâdı keşfetmeye yönelik bir zan” olarak de-

³⁴ Serahsî, *Usûl*, 1/11-124, 124-277.

³⁵ Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdulmecîd et-Türkî (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 22-125, 214-280.

³⁶ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an usûli fabri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Ömer (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/79; Ensârî, *Fevâitihûr-rahamût*, 351, 362.

³⁷ Ebû Ali el-Hanefî eş-Şâşî, *Usûlü'l-Şâşî* (Beirut: Dârü'l-Kitap, 1402), 39.

³⁸ Ebûl-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseфі, *Keşfü'l-esrâr şerhu menâri'l-envâr* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 1/205; Abdulhayy b. Abdulhalim el-Leknevî, *Kamerul-akmâr li nuri'l-envâr fî şerhi'l-menâr*, (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 1/170; Abdullatif İbn Melek, *Şerhu menâri'l-envâr* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 97.

³⁹ Cürçânî, *et-Târîfât*, 26.

ğerlendirdiği te'vili “(muhtemel bir manânın) zâhir manâya galip gelmesini sağlayan bir delilin dikkate alınması (اعتبار)” yahut “kesinlik atfetmeden (بلا حزم) kelâmın zâhiri dışında bir manâya hamledilmesi”⁴⁰ şeklinde tanımlamayı uygun görmüştür. Dolayısıyla Hanefîlerin terminolojisinde “lafzın zâhir manâsının terkedilerek zanni bir delil ile muhtemel bir manâya sarf edilmesi” şeklindeki cumhurun te'vil anlayışı yanında “müşterek lafzın anlamlarından birini zanni bir delil ile beyân ve tayin” şeklinde ortaya çıkan ve daha çok ilk dönem (mütekaddimîn) Hanefîlere mahsus bir te'vil anlayışından bahsetmek mümkündür. Zira müteahhirün Hanefî usulcülerce sadece müşterek lafızlar değil; hafî, müşkil ve mücmel gibi lafızların anlamlarından birinin zanni bir delil ile tercih edilmesinin de te'vil kapsamında değerlendirildiği⁴¹ bilinmektedir.

2. Muâsır Usul Eserlerinde Te'vil

Usul anlayışları büyük oranda klasik usulcülere dayanan muâsır müelliflerden Mustafa ez-Zelemî ve Muhammed Edîb Sâlih, istinbât alanında cârî olduğuna vurgu yaptıkları te'vil kapsamında âmm lafzın tahsisini, mutlak lafzın takyidini, hakikatin mecaza, müşterekin manâlarından birine, emrin vücûb, nehyin de tahrîm dışındaki manâlara hamledilmesini örnek göstermişlerdir.⁴² Tilimsânî'nin te'vil kapsamında sistemli hâle getirdiği görüşleri savunan Zevâdî b. Buhûş Kumeydî de söz konusu hususları örneklerle îzâh etmektedir.⁴³ Te'vil vasıtasıyla çelişik gibi gözükken nasların işletildiğini savunan ve en bâriz te'vilin âmm lafzın tahsisi ile mutlak lafzın takyidini olduğunu ifade eden Abdulvehhâb Hallâf ile Muhammed Ebû Zehra, değişik örneklerle yer vermektedirler.⁴⁴ Sahih te'vilin mutlaka mu-

⁴⁰ İbnü'l-Hümâm, *et-Tabrîr*, 1: 43; Ensârî, *Fevâtihur-rahâmût*, 2/26.

⁴¹ Emir Padişah Muhammed Emin b. Mahmud, *Teysîrüt-tabrîr li İbni'l-Hümâm*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/137; Abdülbaki Deniz, *İslam Hukuk Metodolojisinde Te'vil* (İstanbul: İz Yayınları, 2020), 64.

⁴² Mustafa ez-Zelemî, *Usûlü'l-fikh fi nescibi'l-cedid* (Bağdat: Şeriketü'l-Hensâ, ts.), 328; Muhammed Edîb Sâlih, *Te'viru'n-nusûs fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: 1993), 1/378, 381-382, 446.

⁴³ Zevâdî b. Buhûş Kumeydî, *Te'vilu'n-nusûs fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430), 231, 285 vd.

⁴⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Usûlü'l-fikh* (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1957), 137; Abdulvehhâb Hallâf, *İlmu usûlü'l-fikh* (Kahire: Mektebetü'd-Da've, 2002), 132-134.

teber bir delile dayanması gerektiğini ifade eden Abdülkerim Zeydân ise te'vil kapsamında umûmun tahsisi ve zâhir lafzın muhtemel manâlarından birine hamledilmesine vurgu yapmaktadır.⁴⁵ Zuhaylî'nin te'vili ilk dönem Hanefilerde olduğu gibi “müşterek lafzın manâlarından birinin tercihi”⁴⁶ olarak tanımlaması dikkat çekmektedir. Te'vilde nassın ruh ve maksadına itibâr etmenin esâs olduğunu ve bunun hiçbir zaman “keyfilik” anlamına gelmediğini belirten Fethî Düreynî, Zekiyuddîn Şa'bân, Abdulvehhâb Tavîle, Abdülkerîm en-Nemle ile Yunus Apaydın gibi İslam hukukçuları bir istinbât yöntemi olarak kullandıkları te'vil kapsamında hâs lafzın hakîki manâsından mecaza hamledilmesi, umûmun tahsisi, mutlak lafzın takyidi, emrin vücûb ve nehyin tahrim dışında bir manâya hamledilmesi gibi zannî bir delil ile kapalılığı gideren bütün hususları incelemişlerdir.⁴⁷ Yusuf el-Karadâvî, bunlara sarîh lafzın kinâyeye hamledilmesini de ilave eder.⁴⁸ Dolayısıyla her aşırda müçtehitlerin akıl yürütme ve te'vil sayesinde nasların anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlayarak birçok sorunu halletme yoluna gittikleri söylenebilir.⁴⁹

Günümüzde te'vil kavramı ile Batı kültür havzasında ortaya çıkan hermenötik kavramını karşılaştırma ve ikisini ortak bir zeminde buluşturma çabaları yanında iki kavramın farklı zemin ve amaçlarla ortaya çıktığını dolayısıyla farklı kavramlar olduklarını savunanlara rastlanmaktadır. Aynı zamanda bu hususta vasat bir yol tercihinde bulunanlar da mevcuttur. Aşağı-

⁴⁵ Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü Kurtubâ, 1987), 343.

⁴⁶ Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986), 290.

⁴⁷ Muhammed Fethî Düreynî, *el-Menâbicü'l-usûliyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 20, 65, 66, 103, 119, 158, 165, 184, 310, 516, 523, 535, 550, 559; Abdulvehhâb Abdüsselâm Tavîle, *Eserü'l-lüğa fi ihtilâfi'l-müctehidîn* (Dârü's-Selâm, 2000), 261; Zekiyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 280; Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *el-Mübezzeb fi ilmi usûli'l-fikhi'l-mukârin* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420), 3/1029; Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *İthâfî zevîl-besâir bi şerhi ravdati'n-nâzir li İbn Kudâme* (Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1996), 1/90; Yunus Apaydın, *Hukuk Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017), 302; Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniv. İlh. Vakfı Yay., 1994), 83.

⁴⁸ Karadâvî, Yusuf, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*. Trc. Mehmet Nurullah Aktaş, İstanbul: Nida Yayınları, 2015), 337.

⁴⁹ Hadi Sağlam, “İslâm Hukuk Metodolojisindeki Te'vilin Hüküm İstinbâtında Yeri ve Önemi Hakkında Örneklerle Genel Bir Değerlendirme (Yorumbilim Tekniği)” (Konya: İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2012), 11/42, 431-433.

da görüleceği üzere İsmail Nekkâz bunların kimliğine kısmen değinmiştir. Hermenötiğin, ilk başta kutsal metinlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için kilisenin geleneksel tekelsizliğine bir tepki olarak ortaya çıktığı, daha sonra seküler metinleri de kapsayacak şekilde felsefi bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır. Hermenötik yorumlama yönteminde metnin dilsel özelliklerine vurgu yapılarak kutsal yazılı eserlerin literal anlamlarını aşan bir yorum faaliyetinden bahsetmek mümkündür. Zira kutsal metinlerin, zaman ve tarih üstü özelliklere sahip olması bunu gerektirmektedir.⁵⁰ Batı kaynaklı ve kutsal metinleri anlama ve yorumlama faaliyeti olarak hermenötik ile mutlak manâda tefsir, te'vil ve ilgili diğer kavramlar arasında kurulan analogik tahlillerin doğruluk ve tutarlılık derecesi, farklı açılardan değerlendirmeye açık gözükmektedir. Bundan dolayı İslam âleminde yapılan tartışmaların ilki hermenötik kavramını karşılayan kavramın tespiti ile ilgilidir. Mustafa Nâsîf, hermenötiği değerlendirmek üzere yazdığı eserine “Te'vil Nazariyyesi” ismini uygun görmüştür.⁵¹ Mustafa Tâcuddin de hermenötikle ilgili yazdığı bir makalede “te'vil nazariyyesi” ifadesini kullanmaktadır.⁵² Şevki ez-Zeyn “Fennü't-te'vil” ifadesini tercih ederken⁵³ Muhammed b. Ayad gibi bazıları “İlmü't-te'vil” demektedirler.⁵⁴ Nasr Ebû Hâmid Zeyd ise “Nazariyyetü't-tefsir” yahut “İlmü't-tefsir” ismini kullanmaktadır.⁵⁵ Hermenötiğin çok boyutlu yapısına vurgu yapan Tâhâ Abdurrahman ise “et-Te'viliyyât” ifadesini tercih etmektedir.⁵⁶ Hermenötiği ifade etmek üzere Bumidyen Buzeyd⁵⁷ ile Abdulmâlik Murtâz'ın⁵⁸ tercihi olan “et-Te'viliyye” ifadesi İsmail Nakkâz'ın⁵⁹ da tercihidir. İsmail Nakkâz, kutsal metinlerin yorumu özelinde hermenötik ve te'vil kavramlarının ilişkisi bağlamında or-

⁵⁰ Palmer, *Hermenötik*, 70.

⁵¹ Mustafa Nâsîf, *Te'vil Nazariyyesi* (Cidde: en-Nâdî'l-Arabî, 2000).

⁵² Mustafa Tâcuddin, *en-Nassu'l-Kur'ani ve müşkilü't-te'vil* (el-Ma'hedü'l-Âlemi, 1419), Yıl 4/ 41, 17.

⁵³ Şevki ez-Zeyn, *Te'vilât ve tefkikât* (Beirut: Dâru'l-Beyzâ, 2002).

⁵⁴ Muhammed b. Ayad, *et-Telakkî ve't-te'vil*, (Mağrib: Mecelletü Alâmât, 1998), 20/8.

⁵⁵ Nasr Ebû Hâmid Zeyd, *İşkâliyyâtü'l-kirâati ve âliyyâtü't-te'vil* (Beirut: Dâru'l-Beyzâ, 1990).

⁵⁶ Tâhâ Abdurrahman, *Fikbu'l-felsefe* (Beirut: Dâru'l-Beyzâ, ts.), 38.

⁵⁷ Bumidyen Buzeyd, *el-Fehmu ve'n-nass*, 36.

⁵⁸ Abdulmâlik Murtâz, *et-Te'viliyye beyne'l-mukaddes ve'l-müdenne* (Küveyt: Mecelletü Âlemi'l-Fikr, 2000), 1/ 29: 263.

⁵⁹ İsmail Nakkâz, *Menâhicü't-te'vil fi'l-fikri'l-usuli* (Beirut: Merkezü Nemâ, 2017), 143.

taya çıkan temel iki yaklaşımı ele almaktadır: Zorlama ve çarpık yaklaşım ile mutedil ve ihtiyatlı yaklaşım. “Batılların tecrübelerini İslam âlemine uyarlamaya çalışan, nasların sınırlarını ciddi şekilde zorlayan ve reformist” olarak değerlendirilebilecek birinci yaklaşımı ağırlıklı olarak Muhammed Arkoun ve Nasr Ebu Hamid, belli ölçüler içinde bazı ıslahatların gereğini vurgulayan ikinci yaklaşımı ise Taha Abdurrahman ve Yahya Ramazan örnekleri bağlamında değerlendirmektedir.⁶⁰ Söz konusu şahsiyetler te’vili her ne kadar doğrudan usul kapsamında değerlendirmeye tabi tutmadıkları bilirse de felsefi ve edebi yaklaşımları da içeren genel yaklaşımlarının fıkıh usulündeki te’vil anlayışından bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği açıktır. Ancak makalenin asıl hedefinden uzaklaşmamak için bu konunun ayrıntılarına burada değinmeyeceğiz.

3. Te’vili Fikhî Uygulama Örnekleri

3.1. Tahsis, Takyid, Emir-Nehyin Zâhirleri Dışında Bir Manâya Hamli ve Diğer Te’vil Örnekleri

Nikâhta veli şartı hususunda vârit olan “*Velisinin izni olmadan nikâhlanan kadının nikâhı bâtıldır, bâtıldır, bâtıldır.*”⁶¹ hadisinin zâhirini ölçü alan cumhur usulcüler “erkek olma” niteliği ile tahsis ettikleri “veli” izni olmadan gerçekleştirilen nikâhların bâtil olduğunu savunmuşlardır.⁶² Ebû Hanîfe’ye göre hadiste geçen kadın (امرأة) ifadesinden maksat reşit olmayan küçük kızdır. Hadiste kastedilen kadın olsa bile “cariye” ve “mükatebe”⁶³ ile tahsis edilmelidir. Bunu uzak bir te’vil olarak değerlendiren cumhura göre⁶⁴

⁶⁰ Nakkâz, *Menâhicu’t-te’vil*, 146 vd.

⁶¹ Şâfiî, *Müsned*, “Nikâh”, 1/275; Ebû Abdillâh Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dârü’l-Hadis, 1990), “Nikâh”, 4/200, 27, No: 5376; Süleyman b. Eş’as Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.), “Nikâh”, 20/2083, 2/229; Ebû İsa Muhammed es-Sülemî et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Fuâd Abdülbâki-İbrahim Atve (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1975), “Nikâh”, 14/1102, 3/399.

⁶² Mervezî, *İhtilâfü’l-ulemâ*, 121; Sübkî, *Cem’u’l-cevâmi’*, 151-152.

⁶³ Mükatebe: Köle veya cariyenin taahhüd ettiği bedel karşılığında hür olmak üzere kendisini efendisinden satın alması anlaşmasıdır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve İstihlâbâtı Fıkhiyye Kâmusu*, “*Mukâtebe*” (İstanbul: Bilmen Yayınları), 3/343.

⁶⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Abdillâh el-Beyhakî en-Nisâbüri, *Abkâmu’l-Kur’an li-Şâfiî*, thk. Muhammed b. Zâhid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1414), 1/176; İbnü’l-Arabî, *el-Mahsûl*, 95; Mârezî, *İzâhu’l-mahsûl*, 375-379; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 400; Ebû’l-

Hanefilerin söz konusu te'vili Arapçanın fesâhat ve belâgat inceliklerine de uygun değildir.⁶⁵ Cumhura göre hadiste umum üzere geçen veli, baba ve dede başta olmak üzere en yakın akraba olan erkeklerle tahsis edilmiştir. Hanefiler ise söz konusu hadiste geçen kadını tahsis etmeyi tercih etmişlerdir. Her iki görüşün ayrıca akli ve nakli delilleri söz konusudur.

Yine nikâh akdi şâhitlerinde “adalet” vasfının gerekliliği hususundaki ihtilafta cumhur, “*Veli ve iki şâhit olmadan nikâh olmaz.*”⁶⁶ hadisinin “..*iki adil şâhit olmadan.*”⁶⁷ hadisiyle takyit edildiği gerekçesiyle adaleti şart koşmuşlardır.⁶⁸ Ebû Hanîfe'ye göre ise adalet kaydını içeren hadisin sabit olmaması, sâbit olsa bile âhâd haberlerle takyidin kabul edilememesi gibi gerekçelerle nikâh şâhitlerinde adalet vasfı aranmaz.⁶⁹

Cumhur “*Erkeklerinizden iki kişiyi şâhit de yapın.*”⁷⁰ âyetinde geçen emri (اسْتَشْهِدُوا) nedbe hamletmiştir. Peygamber ve sahabe uygulaması da bu yöndedir.⁷¹ Taberî ve İbn Hazm gibi bazı fakihler ise zâhirinden hareketle söz konusu emrin vücûba delâlet ettiğini savunmuşlardır.⁷² Nehiy de karine olması durumunda kerahete te'vil edilebilir. Cuma günü ezan esnasında alış-verişi nehyeden âyetteki⁷³ nehiy söz konusu alış-verişin mekruh

Velid Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetül-müctehid ve nihâyetül-muktasid* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), 2/9; İbn Muflih, *Usûlül-fikh*, 3/47; Şemsuddîn Ebûs-Senâ Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî, *Beyânu'l-mubtasar şerhu muhtasarı İbn Hâcib* (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1986), 2/424.

⁶⁵ Cüveynî, *el-Burbân*, 1/489, 518; Gazzâlî, *el-Menbûl*, 260; Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil* (Kahire: 1960), 69; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/80, 165.

⁶⁶ Süyûtî, *el-Câmi'us-sağîr*, 2/435.

⁶⁷ Beyhakî, *Abkâmu'l-Kur'an*, 2/142; *es-Sünenüs-sağîr*, 3/21; Süyûtî, *el-Câmi'us-sağîr*, 2/436.

⁶⁸ Beyhakî, *Abkâmu'l-Kur'an*, 2/142; Mervezî, *İhtilâfî'l-ulemâ*, 123; Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, 372; Sem'ânî, *Kavâti'ul-edille*, 1/482; Gazzâlî, *el-Veciz fî fikihî'l-imâm eş-Şâfi*, thk. Ali Mu'avvad-Adil Abdulmevcüd (Beirut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm, 1418) 2/10; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/185; Zencânî, *Tabricül-fürû'*, 262.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebûsât*, 5/31; Sem'ânî, *Kavâti'ul-edille*, 1/482; İbn Rüşd, *Bidâyetül-müctehid*, 2/13.

⁷⁰ Bakara, 2/282.

⁷¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 4/179.

⁷² Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ul-beyân 'an tevili âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Kahire: Dâr-ü Hecer, 2001), 5/60; Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bindârî (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1984), 8/244.

⁷³ Cumu'a, 62/9.

olduğuna delâlet etmektedir. Zira âyet doğrudan alış-veriş hakkında olmayıp; alışverişin, cuma namazından alıkoyma endişesine yöneliktir.⁷⁴

"*Akşamdan azmetmeyene oruç yoktur.*"⁷⁵ hadisinde mutlak manâda bir (nefy) söz konusudur. Ancak kastedilen "oruçun cevâzı mı" yoksa "kemâli mi" olduğu ihtilâflıdır. Zira söz konusu hadis cevâzın nefyinde zâhir, kemâlin nefyinde ise müevveldir.⁷⁶ Cumhura göre farz olan oruca niyet mutlaka akşam, fecirden önce olması gerekmektedir. Hanefilerin söz konusu orucu kaza ve nezir orucuna tahsis etmiş olmaları cumhur usulcülerce "uzak te'vil" olarak değerlendirilmiştir.⁷⁷

Cumhura göre nikâh lafzı akitte hakikat olup cinsel ilişkide mecazdır. Zira "*Yakınlarının izniyle onları nikâhlayın.*"⁷⁸ âyetinde geçen "nikâhlayın (أَنْكَحُوا)" ifadesi "akit" anlamındadır. Hanîfilere göre ise nikâh lafzı cinsel ilişkide hakikat, akitte mecazdır. Delil ise "*Evlenin (تَنْكَحُوا), çoğalın.*"⁷⁹ hadisidir.⁸⁰ Hanefilere göre Hz. Peygamber "*Muhrim (ibramlı) evlenmez ve evlendirmez.*"⁸¹ hadisiyle haram kıldığı husus akit değil cinsel ilişkidir. Hanefiler ayrıca "*Hz. Peygamber, Meymûne ile ibramlı iken evlendi.*"⁸² hadisini delil göstermektedirler.⁸³ Mâlikîler ve Şâfiîlere göre ise ihramlının nikâh akdi fâsittir. Delilleri ise bizzat Hz. Meymûne'nin "*Hz. Peygamber ile*

⁷⁴ Şa'bân, *İslam Hukuk İlmi*, 339.

⁷⁵ Tirmizî, *Sünen*, "Savm", 6/730, 3/99; Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünen*, thk. Heyet (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424), "Siyâm", 11/2214-15, 3/129; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 6/161.

⁷⁶ İbn Muflih, *Usûlül-fıkıh*, 3/1048; Tilimsânî, *Miftâbu'l-vusûl*, 80.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 265; İbnü'l-Arabî, *el-Mabsûl*, 97; Mârezî, *İzâbu'l-mabsûl*, 405; Sem'ânî, *el-İstîlâm*, 2/140; Sübkî, *Cem'ül-cevâmi'*, 151-152; Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerîyya el-Ensârî, *Gâyetül-vusûl fi şerhi lübbi'l-usûl* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, ts.), 88.

⁷⁸ Nisâ, 4/25.

⁷⁹ Kayravânî, *en-Nevâdir*, 4/450; Gazzâlî, *el-Veciz*, 2/4; Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed b. Nuceym el-Mısri, *el-Babru'r-râik şerhu kenzi'd-Dekâik* (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/136; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylül-evtâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk (Riyâd: Dâr-u İbni'l-Cevzî, 1427), 2/115; Fahreddin b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1985), 10/19 vd.

⁸⁰ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/85, 88.

⁸¹ Müslim, *Sabih*, "Nikâh", 16/1409, 2/1030.

⁸² Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî, *Sabihu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zühayr b. Nasır (Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Nikâh", 67/1440, 2/652; Müslim, *Sabih*, "Nikâh", 16/1410, 2/1031.

⁸³ Zemahşerî, *Rüüsu'l-mesâil*, 397; İbn Nuceym, *el-Babru'r-râik*, 3/184.

Süf' te evlenirken ihramlı değildik."⁸⁴ ifadesidir. Hattâbî, bu iki farklı rivâyet hususunda "*Meymüne, kendi evlilik akdini herkesten daha çok bilmektedir*" demektedir.⁸⁵

"*Ceninin tezkiyesi (şer'i usullere göre kesilmesi) annesinin tezkiyesidir.*"⁸⁶ hadisiyle ilgili Ebû Hanîfe teşbih (benzetme) edâtı takdir ederek maksadın "cenin, canlı olarak çıktığı takdirde, onun tezkiyesinin annesinin tezkiyesi gibi yapılacağını" bildirmektir. Yani henüz doğmamış ceninin anası için yapılan kesme onun için de kesme sayılmaz.⁸⁷ Bunu uzak bir te'vil olarak değerlendiren cumhura göre benzetme edatının takdir edilmesi ancak bir delil sayesinde mümkündür. Ayrıca hadisin vürûd sebebi ile konuyla ilgili diğer hadisler Hanefîlerin çıkardığı manâya engel teşkil etmektedir.⁸⁸

Mâlik ve Müzenî gibi fakihlere göre abdestte başın tamamının mesh edilmesi gerekmektedir. Onlara göre "*Başlarınızı da meshedin.*"⁸⁹ âyetinde geçen "برؤسكم" ifadesindeki "ب" harf-i cerri, teyemmümde yüzün meshi ile ilgili olarak "Yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin."⁹⁰ âyetinde geçen "بوجوهكم" ifadesindeki "ب" harfine kıyasla te'kit içindir.⁹¹ Söz konusu "ب" harfinin te'kit değil تبعيض (bir kısmı) ifade ettiğini savunan ve te'sise öncelik veren Şâfiîler ise başın bir kısmının meshini yeterli görmüşlerdir.⁹²

"*Meytenin(şer'i usullere göre kesilmeden ölen hayvan) ne derisinden ne de sinirinden yararlanır.*"⁹³ hadisindeki "إهاب" laf-

⁸⁴ Müslim, *Sabîb*, "Nikâh", 16/1411, 2/1030; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Nikâh", 12/1843, 2/169; Şâfiî, *el-Ümm*, 10/193; Mervezî, *İhtilâfû'l-'ulemâ*, 100; Zemahşerî, *Rüüsu'l-mesâil*, 397; Zencânî, *Tabricü'l-fürû'*, 274.

⁸⁵ Hattâbî, *Me'âlimüs-sünen*, 2/158.

⁸⁶ İbn Mâce, *Sünen*, "Zebâih", 27/3199, 2/1067; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Edâhî", 16/2827, 3/103.

⁸⁷ İbn Rüşd, *Bidâyetül-müctehid*, 1/442; İbn Nuceym, *el-Babru'r-râik*, 8/312; Zencânî, *Tabricü'l-fürû'*, 364.

⁸⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Edâhî", 16/2827, 3/103; Yemenî, *el-Beyân*, 4/557; Muhyiddin Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravdatu't-tâlibin*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvad (Riyâd: Dâr-u Alemi'l-Kütüb, 1423), 2/505; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 8: 163; Ensârî, *Gâyetül-vusûl*, 88.

⁸⁹ Mâide, 5/6.

⁹⁰ Mâide, 5/6.

⁹¹ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyim el-Cevziyye, *Câmi'u'l-fikb*, thk. Yüsrâ Seyyid Muhammed (Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 1421), 1/180.

⁹² Şâfiî, *el-Ümm*, 2/24; Beyhakî, *Abkâmu'l-Kur'an*, 1/44; İbnü'l-Kassâr, *Uyûnu'l-edille*, 1/162; Nevevî, *Şerhu sabihi Müslim*, 3/139.

⁹³ Tirmizî, *Sünen*, "Libâs", 28/1728, 4/222; İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-badis*, 163.

zının “جلد” ile müterâdif olup olmadığı hususunda ihtilâf yaşanmıştır. “cild” mutlak olarak deriyi ifade ederken ihâb, cildin tabaklanmamış hâline mahsustur ve tabaklanma ihtimali olan bütün derileri kapsamaktadır. Tabaklanmış deri ise edîm (الأديم) ismini almaktadır.⁹⁴ Mâlikîlerin çoğunluğu, Hanefiler, Şâfiîler ve Zâhirîlere göre “*tabaklandıktan sonra meytenin derisinden istifade edilebilir*” görüşünü savunmuşlardır. Delil olarak da lafızlarda esas olan tebâyünü gerektiren hadisin zâhiri ile İbn Abbâs’ın aktardığı أَيْمًا إِهَابٌ دُبَيْغٌ فَقَدْ طَهَّرَ “*Hangi deri olursa olsun tabaklanınca tâhir olur.*”⁹⁵ hadisidir.

Ramazan ayında cinsel ilişki kefareti olarak Hz. Peygamber’in sırasıyla “köle azadı, iki ay oruç ve altmış miskini doyurma” seçeneklerini sunmasından söz konusu tertibe uymanın vacip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şâfiî, Ebû Hanife ve Sevri gibi müctehidler bu görüşü savunurken seçim hakkı (tahyîr) tanıyan (أو) edatından dolayı İmam Mâlik tertibe riâyetin şart olmadığını belirtmiştir.⁹⁶ Nas “...bulamazsa, yapamazsa...” gibi şart cümlesi içerirse tertibe uyma zorunluluğu vardır. Bu durumda yemin kefareti içeren âyette⁹⁷ geçen “*on fakiri doyurma veya onları giydirme yahut bir köle azat etmek*” isteğe bağlıyken zihâr âyetindeki kefaret tertip gerektirmektedir.⁹⁸

Me’ânî harflerinin delâleti kapsamında “*Ona ancak temizlenenler dokunur* (لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ)”⁹⁹ âyetinin te’vilinde cumhura göre يَمَسُّه’deki zamir elimizdeki Kur’ân’a dönüktür ve sözü edilen dokunmadan (مَسَّ) maksat gerçek el ile yapılandır. Ayrıca bu lafzın ilk akla gelen zâhir anlamı olup gerektirici bir delil olmadığı sürece lafzın zâhiri üzerinde bırakılması asıldır. Onlara göre يَمَسُّه’deki لا edatı da yasaklamayı ifade eden “nehiy” içindir. Bu durumda, âyette geçen “*temiz olanlardan (المطهرون)*” maksat cünüp, abdestsiz

⁹⁴ İbn Nuceym, *el-Babru’-râik*, 1/105.

⁹⁵ San’ânî, *Sübülüs-selâm*, 1/42; İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l- hadis*, 162; İbnü’l-Kassâr, *Uyânül-edille*, 2/886; Karâfi, *ez-Zehira*, 1/166; İbn Rüşd, *Bidâyetül-müctehid*, 1/6 vd.; Tilimsânî, *Miftâbu’l-vusûl*, 99; Bereketî, *et-Ta’rifâtül-fıkhiyye*, 38.

⁹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatibu’l-Bağdâdî, *el-Fakih ve’l-mutafakkih*, thk. Ebû Abdîrrahmân Adil b. Yusuf el-Garâzî (Riyâd: Dâru İbn Cevzi, 1421), 1/306; İbn Rüşd, *Bidâyetül-müctehid*, 1/305; Şîrâzî, *el-Lüma’*, 1/18.

⁹⁷ Mâide, 5/89.

⁹⁸ Karâfi, *el-Furûk*, 1/106; Tüfi, *Şerhu muhtasari’r-ravda*, 1: 294; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 2/292.

⁹⁹ Vâkı’a, 56/79.

ve hayızlı olmayan mükellef insanlardır. Zâhirîler başta olmak üzere ilgili âyeti te'vil edenler ise söz konusu zamir, daha yakın olması hasebiyle فِي كِتَابٍ مِّمَّنْ تَكُونُونَ “*Saklı bir kitapta...*”¹⁰⁰ âyetindeki kitâba (کتاب) dönük olup dokunmadan maksat manevîdir ve temiz olanlar da meleklerdir. Bu durumda âyet yargı (haber) bildirdiğinden لَا يَمَسُّهٖ لَدَاكِي عَدَاتِي, nefiy (olumsuzluk) ifade etmektedir.¹⁰¹ Bu mesele cumhurun zâhiri esas aldığı, Zâhirîler başta olmak üzere diğer bazı âlimlerin te'vile başvurduğu ender örneklerden biridir. Ancak her iki görüş sahiplerinin makul ve menkul delilleri söz konusudur.

3.2. Nasların Teâruzuna Dâir Te'vil Örnekleri

“*Göğün suladıklarında onda bir, kova veya dolaplarla sulananlarda yirmide bir (zekât) gerekir.*”¹⁰² şeklindeki umûm ifade eden hadis topraktan çıkan ürünün tamamına şâmilidir. “*Beş veskten az olan üründen zekât gerekli değildir.*”¹⁰³ hadisinde ise beş vesk¹⁰⁴ miktarından az olan toprak mahsul-leri zekâta tabi değildir. Cumhur, âmm ve hâsın teâruzunda hâssa öncelik vermiştir.¹⁰⁵ İmameyn'in muhalefetine rağmen Hanefilerdeki yaygın görüş ise “hadislerin vürûd tarihi bilinmediğinden umûm ifade eden hadisi öncelemek” şeklinde tezâhür etmiştir.¹⁰⁶

“*Sâime (senenin çoğunu otlaklarda beslenerek geçiren) olan davardan zekât*

¹⁰⁰Vâkı'a, 56/78.

¹⁰¹Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 12/123; Tahâvî, *Abkâmül-Kur'an*, 1/117; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Abkâmül-Kur'an*. thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs, 1405), 3/311; İbnü'l-Kassâr, *Uyûnu'l-edille*, 1/302; İbnü'l-Arabî, *Abkâmül-Kur'an*, 1/1711; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 1/77; Râzî, *Mefâtihul-gayb*, 15/143; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 1/243; Mavsûlî, *el-İhtiyâr*, 1/13.

¹⁰²Buhârî, *Sabih*, “Zekât”, 24/55, 2/159.

¹⁰³Buhârî, *Sabih*, “Zekât”, 24/56, 2/211.

¹⁰⁴Bir vesk altmış sâ'dır. Bir sâ' ise yaklaşık iki kilogramdır. Dolayısıyla toprak mahsullerinin nisâbı 617,14 kilogramdır. Bkz. Hâlid b. Abdillâh eş-Şefeka, *ed-Dirâsâtul-fıkhiyye 'ala mezhebi'l-imâmiyye-Şâfiî* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1989), 425.

¹⁰⁵Kâdî Ebû Ya'la Muhammed b. Huseyn b. Halef b. el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübarekî (Riyâd: 1410), 2/615; Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Firûzâbâdî eş-Şirâzî, *et-Tabsira fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heytu (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/151, 157; Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Firûzâbâdî eş-Şirâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*. thk. Muhyiddin Dib Mestu-Yusuf Ali Bedivî (Beyrut: Dâr-u İbn Kesir, 2008), 1/34; Cüveynî, *el-Burhân*, 2/675; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/253; İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl*, 101; Âlü Teymiyye, *el-Müsevvede*, 130.

¹⁰⁶Semerkandî, *Tuhfetül-fukahâ*, 1/322.

gerekir.”¹⁰⁷ hadisi mantûku ile sâime vasfını taşıyan koyunlardan zekât verilmesinin vacip olduğunu göstermektedir. Söz konusu ifade mefhûm-i muhâlifî ile de besi koyunlarında zekâtın vacip olmadığına delâlet etmektedir.¹⁰⁸ Ancak bu mefhûm “her kırk koyunda bir koyun gerekir.” hadisindeki umûm ile teâruz etmektedir. Bu durumda Şâfiî mefhûmu, Mâlik ise umûmu tercih etmiştir.¹⁰⁹

“Ribâ ancak vadededir.”¹¹⁰ hadisi ile “Buğdaya karşılık aynı miktarda buğday.”¹¹¹ hadisinde ribâ “vade” ve “eşitlik” gibi iki farklı açıdan ele alınmıştır. Bu durumda birinin diğerini “neshettiğini” savunma imkânı yanında birinci hadisi “muhtelif cinslere”, ikincisini ise “aynı cinslerin mübadelesine” te’vil etmek suretiyle uzlaştırma (cem‘) de mümkündür. Fakat bu, nesh takdirinden daha iyidir.¹¹² “Kâbeyi tavaf etmek namazdır. Ancak Allah onda konuşmayı helal kılmıştır.”¹¹³ hadisinde geçen صلاة (namaz) lafzının manâsı hususunda yaşanan ihtilafta cumhur, söz konusu lafzın sözlük anlamı olan “dua”dan şer‘î anlamı olan bilinen rükunleriyle “namaz”a nakil yaparak tavafta da taharet ve setr-i avret gibi hazırlıkların gerekli olduğunu savunmuştur.¹¹⁴ Zira salâtın sözlük anlamı olan “dua” ile şer‘î anlamı olan “namaz” arasında müşterek olduğu kabul edilirse söz konusu hadis mücmele döner ve başka bir delil arayışı zorunlu hâle gelir.¹¹⁵ Cumhur, lafzın me-

¹⁰⁷Şâfiî, *Müsned*, 1/89; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Zekât”, 9/1567, 2/96.

¹⁰⁸Taha Nas, “Mehfûmu’l-Muhâlefe’nin Delâleti”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, İstanbul, Sayı: 14, Temmuz – Aralık 2010, 129 –130.

¹⁰⁹Cüveynî, *el-Burbân*, 2/680; İbnü’l-Arabî, *el-Mahsûl*, 101.

¹¹⁰Şâfiî, *Müsned*, 1/180; Müslim, *Sahih*, “Bey”, 3/1218, No: 1596.

¹¹¹İbn Hanbel, *Müsned*, 12/92, No: 7171; Tirmizî, *Sünen*, “Bey”, 3/ 533, No: 1239.

¹¹²Ebü’l-Me’âli el-Cüveynî, *et-Telbis fi usûli’l-fikh*, thk. Abdullah Cevlem en-Nübâli-Beşir Ahmed el-Umerî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, ts.), 2/148; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/253.

¹¹³Dârimî, *Sünen*, 2/1165, No: 1889; Nesâî, *Sünen*, 5/ 222, No: 2922; Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/630, No: 1886.

¹¹⁴Zerkeşî, *el-Babru’l-mubît*, 2/244; Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasan b. Ali el-İsnevî, *Nihâyetü’s-sül şerhu minhâci’l-usûl li’l-Beydâvi* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 1/330.

¹¹⁵Fahreddin b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi’l-usûl*, thk. Tahâ Cabir Fayyâz el-Ülvânî (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1997), 1/354; Zerkeşî, *el-Babru’l-mubît*, 2/245; Sübkî, *el-İbhâc*, 1/325; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tabkiki’l-hakki min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Mustafa Saîd el-Hin-Muhyiddin Dib Mestû (Dımaşk: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2009), 1/111.

caz ile müşterek arasında kalması durumunda mecaza öncelik verileceğini savunurken¹¹⁶ diğer bazıları iştirâki tercih etmişlerdir.¹¹⁷

Şâfîlere göre babanın zina yoluyla cinsel ilişkiye girdiği kadın (söz konusu adamın) oğluna “*Kadınlardan hoşunuza gidenleri nikâhlayın.*”¹¹⁸ âyeti gereği helaldir. Zira Şâfîlerde hısımlık ancak meşru bir akitle oluşan nikâh vasıtasıyla oluşmaktadır. Hanefîler ise söz konusu âyetin “*Babalarımızın nikâhladığı kadınları nikâhlamayın.*”¹¹⁹ âyetiyle teâruz ettiğini söylemişlerdir. Bu durumda “nikâh” lafzının hakikat üzere olan manâsı belirleyici olmaktadır.¹²⁰ Daha önce temas edildiği gibi cumhura göre nikâh lafzı akitte hakikat olup cinsel ilişkide mecazdır. Hanefîler ise tersini savunmuşlardır.

Usulcülerin çoğu tahsis ile izmârın teâruzunda daha yaygın olmasından dolayı tahsise öncelik vermişlerdir.¹²¹ “*İslam öncesini temizler.*”¹²² hadisinde bazıları “günah” ifadesini takdir etmişlerdir. Bu durumda namaz gibi ibadetler ikinci sefer Müslüman olan mürteddin zimmetinden düşmez. Mâlikîler ise söz konusu hadiste geçen “temizleme”yi günah ve mükellefiyetlere tahsis etmişlerdir. Dolayısıyla Müslüman olan mürted namazlarını kaza etmek zorunda değildir. Zira onlara göre tahsis izmâra tercih edilir.¹²³

Sözlük anlamı itibarıyla “fazlalık” ifade eden ribânın bu anlamıyla haram kılınmış olması şer’î gerçeklerle bağdaşmaz. Dolayısıyla “*Ribâyı haram kıldı.*”¹²⁴ âyetinin düzgün anlaşılması için usulcülerin çoğunluğu fiil ile nesne arasında “alma (أخذ)” takdir ederken¹²⁵ İbnü'l-Hâcib ve Sübkî gibi âlimler ise ribâyı sözlük anlamından “fazlalık içeren akit” anlamına nakletmişlerdir.¹²⁶

¹¹⁶Zerkeşi, *el-Babru'l-mubîr*, 2/245; İsnvî, *Nihâyetüs-sül*, 1/329; Sübkî, *el-İbbâc*, 1/326; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 1/109.

¹¹⁷Âmidî, *el-İbkâm*, 2/360; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 1/109.

¹¹⁸Nisa, 4/3.

¹¹⁹Nisa, 4/22.

¹²⁰Sübkî, *el-İbbâc*, 1/326; İsnvî, *Nihâyetüs-sül*, 1/329.

¹²¹Zerkeşi, *el-Babru'l-mubîr*, 2/244; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 1/111.

¹²²İbn Hanbel, *Müsned*, 29/349, No: 17813.

¹²³Zerkeşi, *el-Babru'l-mubîr*, 2/ 246; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, 1/113.

¹²⁴Bakara, 2/275.

¹²⁵Râzî, *el-Mahsûl*, 1/359; Sübkî, *el-İbbâc*, 1/330; İsnvî, *Nihâyetüs-sül*, 1/330; İbn Abdîşşekûr, *Müsellems-sübût*, 1/287.

¹²⁶Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdulkâfi es-Sübkî, *Ref'ul bâcib 'an muhtasarı İbn Hâcib*, thk. Ali Muhammed Mu'awved-Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb,

Sonuç

Hicrî birinci asırdan sonra daha çok lafız-manâ ve nas-maksat ilişkisine dayalı olarak ortaya çıkan ihtilâflar fıkıh usulünün oluşmasını zorunlu kılmıştır. Fıkıh usulü içerisinde bir ictihâd yöntemi olan te'vili kapsam ve alanı itibâriyle munzabıt hâle getirmeye çalışan usulcülerin naslar ışığında ortaya çıkan hükümlerin te'vil boyutlarını sistematize ettikleri gözlemlenmektedir. Bu kapsamda te'vili, ismen yahut içerik ve mâhiyet olarak “sarf” ve “haml” gibi ifadelerle nasların kapsamını daraltıcı yahut genişletici bir yöntem olarak aktif olarak kullanılmışlardır. Bunda temel hedef Kur'an ve sünnet naslarının anlaşılması ve uygulanmasının sağlanmasıdır. Te'vilin bir içtihat yöntemi olduğu hususunda ciddiye alınabilecek bir ihtilaf yaşamayan fakihler delâleti kat'î olan naslarla zâhir anlamının dikkate alınmasının önünde herhangi bir engel bulunmayan nasların te'vil edilemeyeceğini kabul etmişlerdir. Ayrıca şer'î bazı amaçlar doğrultusunda sahih te'vil vasıtasıyla lafzın zâhirini muhtemel diğer manâlardan birine sarf etme, nasların zâhirleri arasında gözüken çelişkiyi giderme ve birden fazla manâya muhtemel me'ânî harflerinin delâletini tespit gibi içtihat ve istinbâtta önemli bazı hususlar hakkında görüş beyan etmişlerdir. Şüphesiz bütün bu işlemlerde aklî/lugavî deliller ile muteber menkul delillere dayanmışlardır. Bu bağlamda te'vilin ana mihverini kelâmın mecaz, müşterek, izmâr, terâdüf, te'kit, takdim/te'hir, tahsis ve takyit yönü olmak üzere toplam sekiz konu oluşturmaktadır. Her bir konunun da ilişkili olduğu en az bir başka husus olduğunu (mecazın ilişkili olduğu hakikat gibi) düşündüğümüzde söz konusu sayı on altı'ya çıkarılabilir. Bunların her birinin müstakil bir konu olduğu ve her birinin kapsamında birçok fikhî meselenin değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim fûrû'ül-fıkıh eserlerinde söz konusu hususlardan kaynaklanan birçok fikhî meseleyi görmek mümkündür.

Kaynakça

Abdurrahman, Tâhâ. *Fikhu'l-felsefe*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, Dârü'l-Beyzâ, ts. Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfuddîn Ali b. Ebî Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.

- Apaydın, H. Yunus. *İslâm Hukuk Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017.
- Bâcî, Ebû'l-Velid. *el-Hudûd fi'l-usûl*. thk. Nezihammâd. Beyrut: Müessesetü'l-Mer'ânî, 1973.
- Bâcî, Ebû'l-Velid. *İhkâmü'l-fusûl fi' abkâmi'l-usûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1949.
- Bereketî, Seyyid Muhammed Amîm el-İhsân el-Müceddidî. *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Abdillâh en-Nisâbüri. *Abkâmü'l-Kur'ân liş-Şâfi*. thk. Muhammed b. Zâhid b. Huseyn el-Kevserî, 1-2, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1414.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrahim. *Sabîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zührey b. Nasır, 1-9, Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Buhârî, Abdulaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî. *Keşfü'l-esrâr şerbu Usulü'l-Pezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Câbirî, M. Âbid. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Abkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, 1-4, Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâs, 1405.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşmî, 1-3, Kuveyt: 1985.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik. *el-Burbân fi usûli'l-fikh*. thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb, 1-2, Kâhire: Dârü'l-Vefa, 2012.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik. *et-Telbis fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Cevlem en-Nübâlî- Beşir Ahmed el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa. *Te'şisu'n-nazar* (Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi). trc. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu, 2009.
- Deniz, Abdulbaki. *İslam Hukuk Metodolijisinde Te'vil*. İstanbul: İz Yayınları, 2020.
- Düreynî, Muhammed Fethî. *el-Menâhicü'l-usûliyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 1-4, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Usûlül-fikh*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1957.
- Edîp Salih, Muhammed. *Tefsîru'n-nusûs fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrut: 1993.
- Ensârî, Abdul'ula Muhammed b. Nizâmuddîn. *Fevâtibu'r-rahâmüt şerhu müsellemi's-sübût fi usûli'l-fikh li Abdışşekûr el-Bihârî*. Tashih. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Ensârî, Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed b. Zekerîyya. *Gâyetül-vusûl fi şerhi lübbi'l-usûl*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hâfız. 1-4, Medine: 1413.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heytu. Dîmaşk: Dârü'l-Fikr, 1980.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Vecîz fi fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Ali Mu'avvad, Adil Abdulmevcûd. Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm, 1418.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmu usûli'l-fikh*. Kahire: Mektebetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Ayad, Muhammed. *et-Telakkî ve't-te'vil*. Medhalün Nazariyyün, Mağrib: Mecelletü Alâmât, 1998, sy. 20.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelâmbî el-Gırnâti el-Mâlikî. *et-Teshîl fi' ulûmi't-tenzîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Cüzey, *Takribül-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyya. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî. *el-Hudûd fi'l-usûl*. thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Hâcib, Osman b Cemâluddîn Ömer. *Mubtasaru'l-muntebâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed, *Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 1-8, Kahire: Dârü'l-Hadis, 1990.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-İbkâm fi usûli'l-abkâm*. Kâhire: Dârü'l-Hadis, 1403.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*. thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bindârî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetül-münâzir*. nşr. Seyfuddîn el-Kâtib, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el-Afrîkî el-Mısırî. *Lisânül-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1300.
- İbn Nuceym, Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahrûr-râik şerhu kenzi'd-dekâik*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetül-müctehid ve nihâyetül-muktasid*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed el-Kurtubî. *ed-Darûrî fi usûlül-fıkħ*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- İsfahânî, Şemsuddîn Ebû's-Senâ Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed. *Beyânül-muhtasar şerhu muhtasarı İbn Hâcib*. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1986.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. thk. M. Seyyid Kilânî. Kahire: 1961.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Alî el-Ümevî. *Nihâyetüs-sûl şerhu minhâci'l-usûl li'l-Beydâvi*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Karadâvî, Yusuf. *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*. Trc. Mehmet Nurullah Aktaş. İstanbul: Nida Yayınları, 2015.
- Kumeydî, Zevâdî b. Buhûş. *Tevîlu'n-nusus fi'l-fıkħi'l-İslâmî*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1430.
- Abdulmâlik Murtâz, *et-Tevîliyye Beyne'l-Mukaddes ve'l-müdennes*. Küveyt: Mecelletü Âlemi'l-Fıkr, Eylül 2000, sy 1, 29: 263.
- Nakkâz, İsmail, *Menâhicu't-te'vil fi'l-fıkri'l-usulî*. Beyrut, Merkezü Nemâ li'l-Bühûsi ve'd-Dirâsât, 2017.
- Nas, Taha. "Mehfûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti", *Usûl: İslam Araştırmaları*. İstanbul: Sayı: 14, Temmuz – Aralık 2010, 129 – 130.
- Nâsîf, Mustafa, *Nazariyyetü't-te'vil*. Cidde: en-Nâdî'l-Arabî es-Sekâfî, 2000.
- Nasr, Ebû Hâmid Zeyd, *İşkâliyyâtü'l-kirâati ve âliyâtü't-te'vil*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfî'l-Arabî, Dâru'l-Beyzâ, 1990.
- Nemle, Abdulkerim b. Ali b. Muhammed, *el-Mühezzeb fi ilmi usûlül-fıkħi'l-mukârin*. 1-4, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420.

- Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *İthbâfü zevi'l-besâir bi şerhi ravdati'n-nâzir li İbn Kudâme*. Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1996.
- Pezdevî, Fahu'l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin. *Kenzü'l-vüsül ilâ ma'rifeti'l-usûl*. Dersââdet, 1890.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mabsûl fi 'ilmi'l-usûl*. thk. Tahâ Cabir Fayyâz el-Ülvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihul-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1985.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlûs-Serahsî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Kitâbu'l-Mebsût*. 1-31, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şa'bân, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Şâşi, Ebû Ali el-Hanefî. *Usûlü's-Şâşi*, Beyrut: Dârü'l-Kitâb, 1982.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tabkiki'l-bakki min 'ilmi'l-usûl*. thk. Mustafa Saîd el-Hin, Muhyiddin Dib Mestû. Dimaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 2009.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylül-evtâr*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk. Riyâd: Dâr-u İbni'l-Cevzî, 1427.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî. *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*. thk. Muhyiddin Dib Mestû, Yusuf Ali Bedivî. Beyrut: Dâr-u İbn Kesir, 2008.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî. *et-Tabsira fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heytu. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ul-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâr-u Hecer, 2001.
- Tacuddin, Mustafa, *en-Nassu'l-Kur'anî ve müşkilât-te'vil*. Mecelletü İslamiyyeti'l-Ma'rife, el-Ma'hedü'l-âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1419, Yıl 4, sy. 41, 17.
- Tavîle, Abdulvehhâb Abdüsselâm, *Eserü'l-lüğa fi ihtilâfi'l-müctehidîn*. Dârü's-Selâm, 2000.
- Tilimsânî, Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mâlikî. *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû'i 'alâ'l-usûl*. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf. Kahire: Mektebetü'r-Reşâd, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed es-Sülemî. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir,

Fuâd Abdalbâkî, İbrahim Atve. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Zemaşşerî, Cârullâh Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Ruûsu'l-mesâil*. Kahire: 1960.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Murtazâ, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdüsettâr Ahmed Ferec. Küveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1385.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah. *el-Babru'l-mubît fi usûli'l-fikh*. neşr. Abdülkadir Abdullah el-Ânî. Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf. 1992.

Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü Kurtubâ, 1987.

Zeyn, Şevkî. *Te'vilât ve tefkikât*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfî'l-Arabî. Dâru'l-Beyzâ, 2002.

Zuhaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*. Dımaşık: Dâru'l-Fıkr, 1986.